

УДК 332.2.021.8(043.3)

Макарова В.В.
кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри статистики, АГД та маркетингу
Сумського національного аграрного університету

ЕКОЛОГІЧНИЙ КОМПРОМІС ЯК ІНСТРУМЕНТАРІЙ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ І СТАЛОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНО-ПРИРОДНОГО РЕСУРСУ

ECOLOGICAL COMPROMISE AS A TOOL OF RATIONALIZE AND SUSTAINABLE USE OF LAND RESOURCES

АНОТАЦІЯ

У статті визначено напрями та складові частини екологічного компромісу, його роль у раціоналізації сталого землекористування. Обґрунтовано основи досягнення сталого екологічно збалансованого сільськогосподарського землекористування в контексті гармонізації екологічних інтересів. Запропоновано авторське трактування екологічного компромісу, загальну схему узгодження земельних суб'єктних інтересів за допомоги екологічного компромісу, а також алгоритм розвитку раціонального використання та охорони земельних ресурсів.

Ключові слова: екологічний компроміс, стале землекористування, екологізація, земельно-природний ресурс, публічні інтереси, приватні інтереси.

АННОТАЦИЯ

В статье определены направления и составляющие элементы экологического компромисса, его роль в рационализации устойчивого землепользования. Обоснованы основы достижения устойчивого экологически сбалансированного сельскохозяйственного землепользования в контексте гармонизации экологических интересов. Предложена авторская трактовка экологического компромисса, общая схема согласования земельных субъектных интересов при помощи экологического компромисса, а также алгоритм развития рационального использования и охраны земельных ресурсов.

Ключевые слова: экологический компромисс, устойчивое землепользование, экологизация, земельно-природный ресурс, публичные интересы, частные интересы.

ANNOTATION

Determined the basic directions and components of the ecological compromise, his role in the rationalization and sustainable land use. The article explores the foundations achieve a permanent ecologically balanced agricultural land use in the context of harmonization of environmental interests. The author interpretation of environmental compromise, general scheme of coordination of land subjective interests with environmental compromise, and the algorithm of rational use and protection of land resources.

Keywords: ecological compromise, sustainable land use, ecologization, land and natural resources, public interests, private interests.

Постановка проблеми. Визначення екологічного компромісу з кожним роком стає вкрай актуальним через значне погіршення екологічного стану навколишнього середовища, збільшення техногенного навантаження на довкілля та підвищення інтенсивності антропогенного впливу на природні запаси. Разом із цим дана теза безпосередньо не означає, що завдання забезпечення населення продовольством та сировиною за умови високодохідного освоєння земельно-територіальних ресурсів втратила своє значення. Таке завдання є об'єктивно нагальним, адже умови його виконання через виробничу експлуатацію земель мають усе більше співвідно-

ситися з об'єктивною необхідністю екологізації землекористування, пошуком найбільш обґрунтованих із точки зору охорони довкілля форм та способів економічно продуктивного, ефективного, а зрештою – сталого землекористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема та напрямам екологізації сільськогосподарського землекористування у контексті забезпечення компромісу інтересів суб'єктів земельних відносин присвячено достатньо багато наукових праць таких відомих учених, як: Другак В.М., Третяк А.М., Каркаш І.І., Кулінич П.Ф., Носік В.В., Саблук П.Т. та ін. [1–15]. Вчені визначають, що результат узгодження публічних та приватних інтересів щодо землі можна розглядати як екологічний компроміс, який витікає з домовленостей конфліктуючих сторін, досягається шляхом взаємних поступок та здійснюється з метою раціоналізації використання земельно-природного ресурсу. Проте набуває подальшої актуалізації проблема збереження, відновлення й охорони природних ресурсів і передусім відокремлених земельно-територіальних утворень, у площині якої екологічний компроміс є превентивним (запобіжним) механізмом улагодження конфліктності інтересів під час використання земель.

Мета статті полягає у визначенні та обґрунтуванні особливостей екологічного компромісу в контексті забезпечення сталого землекористування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оптимізація еколого-економічної складової в умовах сьогодення є найбільш дієвим інструментарієм впливу на управління земельними відносинами. П.Т. Саблук визначає такі складові частини системи еколого-економічних регуляторів, як: зміна форм власності на землю; вдосконалення організаційно-правових форматів і внутрішньогосподарських економічних відносин; урегулювання грошової оцінки земель, оподаткування та нарахування орендної плати; розгалуження земельного ринку; економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель [11, с. 218]. Дослідження масштабів впливу регуляторів системи землекористування на процес його раціоналізації обумовлює насамперед необхідність систематизації

цих регуляторів та визначення проблемних ситуацій, пов'язаних з ними. Представлена на рис. 1 схема формування регуляторних моделей узгодження земельних суб'єктних інтересів за допомогою екологічного компромісу дає змогу науково обґрунтувати методологічні підходи до вирішення проблем подальшого розвитку раціонального (сталого) землекористування.

Дана регуляторна схема побудована на основі структуроутворюючих засад, пов'язаних із проблемними ситуаціями, які виникають між суб'єктами (носіями) публічних та приватних інтересів відносно сільгоспугідь. У цих умовах визначальними регуляторами узгодження проблемних ситуацій у межах цільового використання земель і сталого землекористування мають бути заходи щодо трансформації форм власності, перерозподілу земельного фонду,

оновлення форматів агроформувань, залучення ефективного землекористувача, врегулювання грошової оцінки землі, упорядкування системи податків та зборів, аналізу земельного ринку, оптимізації договірних домовленостей, проведення заходів зі стимулювання раціонального використання земель, відшкодування збитків власників та користувачів землі.

Узгодженням проблемних ситуацій землекористування шляхом оптимізації (раціоналізації) економічних параметрів земельних відносин переймалося чимало вітчизняних і зарубіжних учених, які вивчали питання доцільного співвідношення державної, комунальної та приватної власності, оновлення форматів агроформувань, прозорості і строкової незмінності земельного податку та інших зборів, формування механізмів стимулювання раціонального

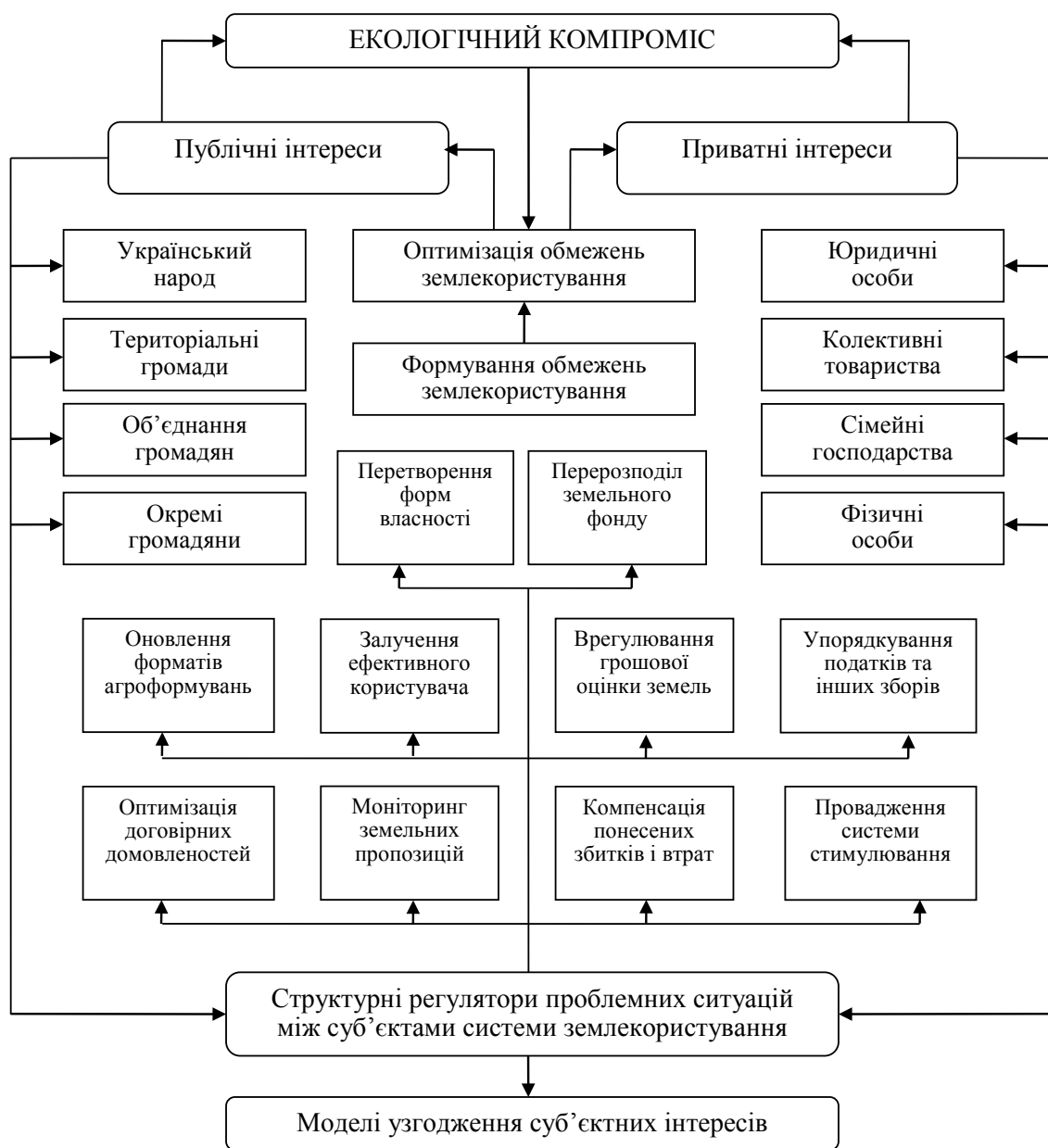

Рис. 1. Структурно-смысловая схема формирования моделей узгодження земельных субъектных интересов за помощи экологического компромису

землекористування, відшкодування збитків та втрат тощо.

Визнаючи важливість раціоналізації визначених вище економічних регуляторів, оптимізація параметрів, пов'язаних із розмірами ренти та строками користування, є найбільш доступним методом підвищення рівня раціонального використання і охорони земель шляхом реалізації механізму екологічного компромісу. Встановлення науково обґрунтованих, практично виважених та суспільно збалансованих значень показників структурних регуляторів покликане призвести до оптимізації обмежень землекористування, визначених за моделлю формування обмежень і правовими приписами, та узгодження суб'єктних земельних інтересів. Гармонізація інституціональної затребуваності і приватних потреб, з одного боку, є базисною основою формування інститутів управління та окремих механізмів впливу відносно суб'єктів господарювання [3, с. 9], а з іншого – виступає обумовленим фундаментом прозорих та стабільних засад господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників.

Запропонована на рис. 2. дворівнева формула із забезпечення унісонізації (узгодженості) суспільних та суб'єктних інтересів у межах заданої категорії земель визначає поєднання багаторонних претензій відносно землі в системах: «держава – господарюючі суб'єкти»; «землевласники – землекористувачі». У випадках коли землевласник водночас виступає і користувачем землеутворення, надана формула ущільнюється до одного (першого) рівня.

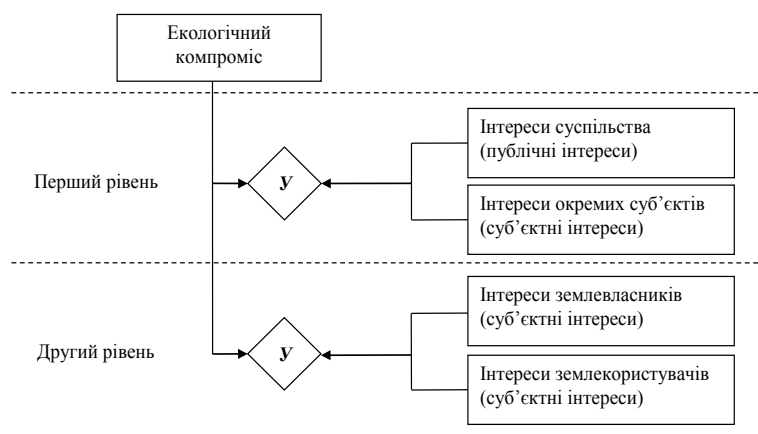
Слід зазначити, що суб'єктів, які мають інтереси і претензії відносно землі, набагато більше і до їх кола можна віднести працівників сільськогосподарських структур, сільських жителів, які не володіють земельними частками (паями), сільські територіальні громади та ін. За умов тодішнього часу К. Маркс як економіст визначав у капіталістичному способі виробництва три класи, які представляли собою остов

суспільства і протистояли один одному: наймані робітники, промислові капіталісти і фермери, землевласники [8, с. 631]. На сучасному проміжку реформування земельних відносин у сільськогосподарському виробництві нашої країни реалії виглядають так, що наймані робітники водночас можуть виступати як у статусі власників земельних часток, так і членів сільських територіальних громад. Натомість фермери та керівники сільгоспідприємств не полишають ідеї стати власниками орендованих земель та депутатами місцевої чи будь-якої іншої ради територіальних висуванців.

Більш детальний аналіз переліку заінтересованих у земельних перевагах суб'єктів виходить за межі визначених досліджень. У нашому випадку важливою є та обставина, що, по великому рахунку, для означених суб'єктів прерогативою у вирішенні земельних питань є ті інтереси, які більшою, якщо не повною, мірою пов'язані з товарно-грошовими потоками у виробництві сільгосппродукції. За цих обставин сподіватися, що хтось із суб'єктного складу самостійно покладе на себе тягар екологічних та природоохоронних норм, які передбачають раціональне вилучення корисних властивостей із конкретного земельного об'єкта і перманентне відновлюване якісного стану природного ресурсу, є певною мірою ідеалістичним. Більш реальним на даному етапі може стати напрям щодо пошуку механізму економічної зацікавленості землевласників і землекористувачів у раціональному використанні та охороні земельних ресурсів країни.

Наведена дворівнева формула узгодження публічних та суб'єктних інтересів виокремлює як механізм зовнішнього (державного) врегулювання суперечливих інтересів у відношенні до землі (U_1), так і механізм внутрішнього (договірного) саморегулювання подібних претензій (U_2). Завдяки механізму інституціонального (зовнішнього) регулювання земельних інтересів відбувається правове корегування діяльності господарюючих структур у межах формування раціонального (сталого) землекористування. Механізм локально-системного (внутрішнього) рівня залучає до узгодження претензій зацікавлені сторони договірних домовленостей на основі правових норм та двосторонніх ініціатив. Означені механізми мають забезпечити гармонійну збалансованість поетапного узгодження масиву інтересів як базового напрямку в межах синергетичного підходу до розвитку сталого землекористування за умови збереження екологічного балансу природних ландшафтів.

Разом із тим, фіксуючи позитивний динамічний розвиток аграрного сектора, проблема перманентного загострення конфліктності інтересів потребує швидкого і мобільного реагування на

Узгодження інтересів: U_1 – першого рівня; U_2 – другого рівня

Рис. 2. Дворівнева формула узгодження публічних та суб'єктних інтересів у відношенні до землі (власні дослідження)

локальні виклики господарюючих суб'єктів із простим і прозорим алгоритмом узгодження робочих претензій, що приводить до об'єктивної необхідності пошуку раціонального співвідношення між державним регулюванням та самоорганізацією. Тільки за такого підходу можна забезпечити синергетичну комбінацію дії взаємообумовлених і взаємодоповнюючих факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, згідно з якими відбувається формування сталих економічних моделей раціонального землекористування.

При цьому регулятори першого (зовнішнього) рівня (співвідношення форм власності, структура земельного фонду, економічні форми користувачів, розмір масової оцінки земель, ставки земельного податку, формування земельного ринку, ефективність системи стимулювання), не є предметом прямого (безпосереднього) узгодження між державними інститутами і суб'єктами господарювання. Означені складники набувають опосередкованого регулювання в режимі корегування новел земельного законодавства шляхом напрацювання домовленостей, компромісів та поступок (досягнення екологічного компромісу), прийнятних як для задоволення публічних (державних), так і приватних (особистих) претензій. Щодо регуляторів другого (внутрішнього) рівня (розмір рентної плати, строк користування об'єктом земельної ренти, умови господарювання, експертна грошова оцінка, компенсація витрат на екологічні заходи), то вони, хоча і з певними правовими обмеженнями, регулюються договорами користування та можуть бути оптимізовані (узгоджені) шляхом двосторонніх домовленостей на базі провадження превентивних заходів: розробки науково обґрунтованих підходів щодо встановлення максимального та мінімального строків використання земельних ділянок різної форми власності за їх залучення у господарській обіг; застосування науково-методичних підходів до визначення різновидів ризиків, пов'язаних з ушкодженням земельних об'єктів чи втратою ними якісних властивостей, та вирахування розміру втрат землевласників і землекористувачів за фактом неправомірних дій третіх осіб та дій, пов'язаних із задоволенням суспільних потреб у межах суспільних інтересів.

Розглядаючи понятійний аспект категорій «суспільні інтереси» та «інтереси суспільства», зазначимо, що земельне законодавство не визначає безпосереднього тлумачення даних термінів. У межах розгляду питань про відчуження земельних ділянок законодавцем визначені поняття: «суспільна необхідність» – обумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади виключна необхідність, для задоволення якої допускається примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, у встановленому законом порядку, а також «суспільна потреба» – обумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіаль-

ної громади потреба у земельних ділянках, у тому числі таких, на яких розміщені об'єкти нерухомого майна, викуп яких має здійснюватися у порядку, встановленому законом [10]. У словниковому поданні терміни «потреба», «вимога», «інтерес», «необхідність» є достатньо спорідненими категоріями, які передбачають задоволення необхідності, бажання, запита, вимоги відносно чогось такого, що конче потрібно та без чого не можна обійтися [13, с. 62, 166, 260, 352]. Відмінністю категоріального аспекту в цьому випадку є те, що коли вимога чогось не припускає суджень та спонукає до беззаперечного виконання, потреба в чомусь вимагає обов'язкового задоволення, присутність інтересу передбачає скерованість на виконання певної діяльності, яка пов'язана з тим, що найбільше цікавить і становить зміст думок, турбот, прагнень. Оскільки ми вивчаємо механізм досягнення екологічного компромісу як процесу пошуку двосторонніх домовленостей, зауважень і поступок, категорії «інтерес» та «інтереси» (суспільні чи суб'єктні) є найбільш коректними.

Термін «суспільні» в літературних джерелах визначається як спільно набуті, утворені, започатковані, узгоджені [13, с. 436]. І.І. Каракаш розглядає суспільне як народне надбання, що засвоювалось, облагороджувалось та використовувалось і натуралізувалось на протязі тривалого часу та на цій основі дісталось народу від попередніх поколінь і має підлягати передачі майбутнім поколінням [7, с. 287]. В.М. Другак визначає, що земля є унікальним об'єктом суспільних та особистих інтересів, які посідають стратегічне місце в забезпеченні історичної перспективи людської популяції та збереженні її як біологічного виду [4, с. 75].

Тож за раціонального землекористування суспільні інтереси визначаються як обумовлена суспільним інститутом система норм і правил відносно землі, яка призвана скеровувати діяльність суб'єктів господарювання в напрямі сталого використання природного ресурсу під час виконання заходів, конче необхідних для існування як теперішніх, так і майбутніх поколінь.

Щодо суб'єктних інтересів, то, згідно з приписом ст. 2 ЗК України, суб'єктами земельних відносин визначаються громадяни, юридичні особи, органи державної влади та органи місцевого самоврядування [6]. При цьому структури державної та місцевої влади виступають у цьому випадку не як нормотворчі органи, а як учасники суспільних відносин у ролі землевласників або землекористувачів, які отримують чи справляють земельну ренту та організують технологічний і прибутковий виробничі процеси з урахуванням суспільних інтересів екологічної спрямованості. Водночас даний суб'єктний мавс набгато ширший, і суб'єктами земельних відносин можуть бути релігійні громади, професійні спілки, державні та комунальні підприємства, об'єднання громадян, сімейні господарства, одноосібні підприємці тощо. Наразі ст. 2

ЦК України визнає розгалужений масив учасників цивільних відносин, до якого входять два види суб'єктів: приватні особи (фізичні, юридичні) та суб'єкти публічного права (держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави, інші суб'єкти публічного права) [15]. Теорія права окреслює дві основні ознаки суб'єктів певних відносин [5, с. 75]. По-перше, ці особи набувають здатності бути суб'єктами конкретних правовідносин винятково на підставі існуючих юридичних норм. За визначенням С.С. Алексєєва, саме юридичні норми утворюють основу виокремлення індивіда, організації або громадського утворення як суб'єкта права [1, с. 139]. По-друге, такі особи мають бути наділені певними юридичними обов'язками та правами, що має передбачати їх заінтересованість у тих чи інших самостійних діях, які будуть вчинятися на добровільних засадах у дієздатному стані.

Отже, суб'єктні інтереси у використанні земельних ділянок передбачають гарантоване справляння строкової земельної ренти та уможливлення організації прибуткового і технологічного виробничого процесу за умов належного виконання суспільних вимог щодо екологічно безпечного землекористування.

Беручи до уваги наведені міркування щодо узгодження земельних інтересів та поєднуючи методологічні підходи в площині раціоналізації землекористування, було запропоновано логіко-смысловий алгоритм формування економіко-правових моделей екологічно зорієнтованого використання земель сільськогосподарського призначення (рис. 3).

Механізм представленого алгоритму передбачає встановлення екологічного компромісу на основі узгодження публічних інтересів суспільства та суб'єктних інтересів землевласників і землекористувачів і економічного врегулювання екзогенних факторів зовнішньо-інституціонального середовища та ендогенних факторів внутрішньо-договірного середовища задля синхронізованого розвитку раціонального використання земельних ресурсів.

З огляду на багатофункціональну структуру землекористування і важливий вплив останнього на стратегічну життєдіяльність суспільства, поняття «розвиток» Філософським енциклопедичним словником визнається як зрозуміла зміна матерії і свідомості, поступальний рух, перехід від одного стану до іншого [14, с. 382]. У Великому енциклопедичному словнику «розвиток» визначається як спрямована та законо-

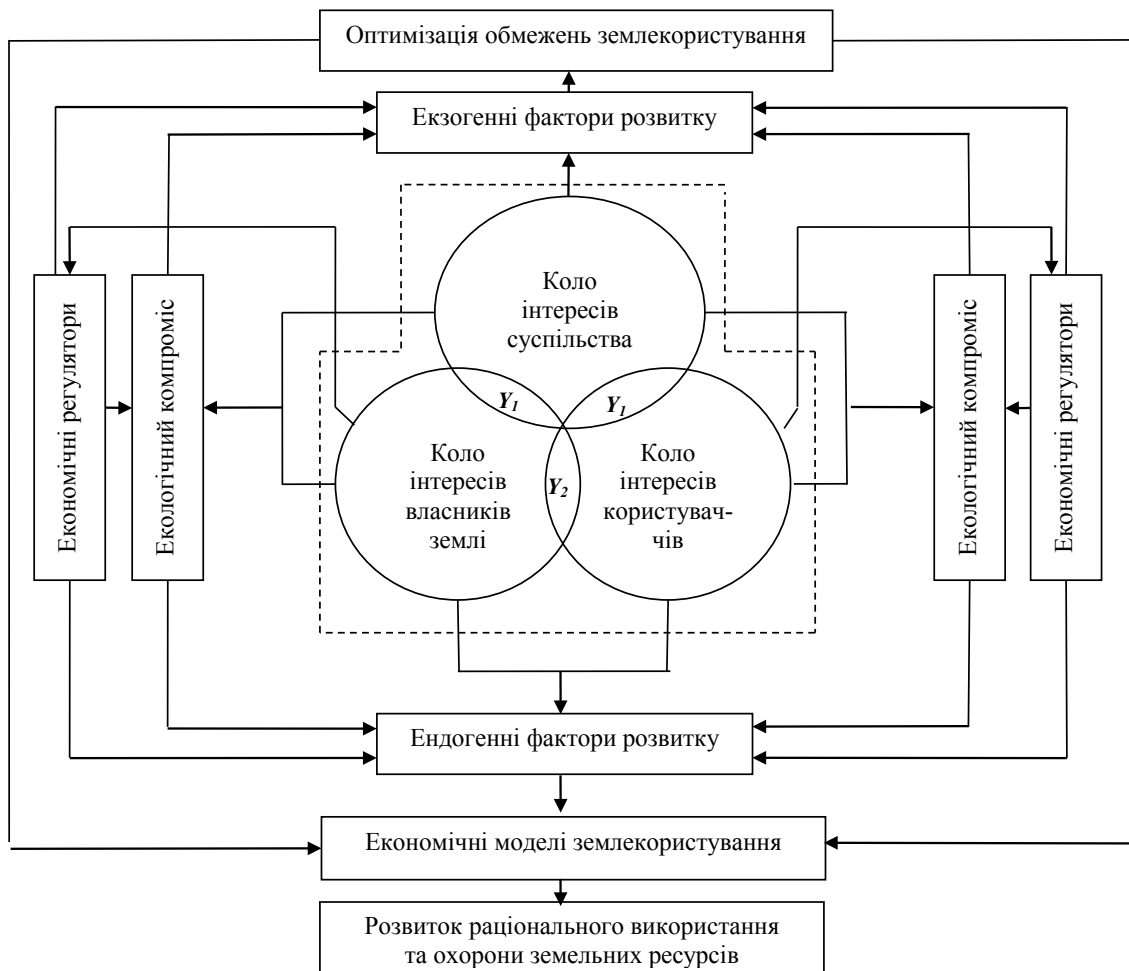

Рис. 3. Логіко-смысловий алгоритм розвитку раціонального використання та охорони земельних ресурсів (власні дослідження)

мірна зміна об'єкта (системи), за результатом якої виникає новітній якісний стан та оновлюється його (її) структура [2, с. 991].

Разом із цим спеціальна наукова література визначає «розвиток» як певною мірою закономірну, спрямовану, не маючу зворотної дії зміну матеріальних чи ідеальних об'єктів, а теорія еколого-економічного розвитку визнає не тільки структурні, інноваційні, технологічні зміни, а й поступовий вплив ринкових відносин, тиск суперечливих інтересів суб'єктів економічної діяльності, існування різноманіття економіко-правових моделей господарювання, наявність передислокації людського капіталу, посилення процесу коєволюції як паралельної еволюційної адаптації природи, виробництва та соціуму [9, с. 118]. Щодо поняття «раціональне використання земельних ресурсів», то означену категорію слід розглядати як цільове використання земель, за якого досягається найоптимальніший баланс між ефективністю вилучення корисних властивостей із земельного утворення та екологічними вимогами відносно збереження, охорони і відновлення якісного стану земельно-природного комплексу.

Отже, розвиток раціонального використання та охорони земельних ресурсів можна розглядати як зміну свідомості землевласників та землекористувачів відносно земельних об'єктів, у результаті якої слід очікувати збалансоване вилучення корисних властивостей землі і перманентне відновлення якісного стану природного ресурсу за економічної зацікавленості законодавчо визначених суб'єктів суспільно-земельних відносин.

Під категорією «фактор» безпосередньо визнаються причини, істотні умови, чинники, рухомі сили будь-якого процесу або явища [12, с. 862], які так чи інакше функціонально обумовлені нагальними ситуаціями, що виникають у зовнішньому (екзогенному) та внутрішньому (ендогенному) середовищі.

Поняття «фактор розвитку» у цьому випадку буде визначати умови, рухомі сили, чинники закономірних змін, що відбуваються у сферах застосування засобів виробництва, залучення людського капіталу та використання природних ресурсів [9, с. 119] за необхідності врегулювання проблемних ситуацій внутрішнього та зовнішнього середовища функціонування об'єкта. Такі проблемні ситуації можуть виникати внаслідок дії політичних, економічних, соціальних, екологічних подій, явищ чи обставин і призводити у подальшому до виникнення конфлікту інтересів, вирішення якого забезпечить перехід на більш високий рівень розвитку.

У межах визначеного підходу виявляється вкрай продуктивним дослідження й аналіз впливу зовнішніх та внутрішніх факторів розвитку, а також певних комбінацій задіяних факторів на формування раціонального землекористування. При цьому, як визначалося раніше, відправною гіпотезою має стати припущення про

домінуючий вплив внутрішніх (ендогенних) факторів розвитку раціонального використання та охорони земельних ресурсів, що обумовлюється можливістю їх мобільного корегування. Зовнішні (екзогенні) управлінсько-нормативні фактори розвитку мають значний термін врегулювання (узгодження), а тому не можуть у режимі on-line, тобто в системі реального часу, сприяти підвищенню динаміки розвитку раціонального землекористування. Їх строкова експозиція (обговорення, що передують прийняттям рішень) є довготривалою, оскільки кінцеві приписи та норми стосуються, як правило, глобальних проблем, пов'язаних зі збереженням та відновленням природних ресурсів шляхом накладання обмежувальних заборон чи вимог у визначеному законодавством порядку.

Наведений аналіз щодо встановлення обмежувальних норм для власників та користувачів землі в аспекті її раціонального використання і охорони показав, що основна проблема полягає не в нормативному регламентуванні масиву обов'язків, виконання яких забезпечуватиме цільове, раціональне та ефективне використання земель, а в належному, тобто такому, що є суспільно необхідним та відповідним правовим нормам, виконанні заходів щодо територіального землевпорядкування, практичне втілення яких створить насамперед прозорі та виконувані передумови для забезпечення еколого-зорієнтованого використання земельних ділянок.

Висновки. Отже, відзначаючи, що існуюча система контролю використання та охорони земель є, на жаль, не лише неефективною і недосконалою, а в багатьох випадках і відверто безсилою в забезпеченні належного використання земельних ділянок, держава має винаходити мотиваційні важелі, утворюючи дієві механізми, які б стимулювали власників та користувачів земельних ділянок щодо виконання обумовлених зобов'язань і правил за врахування балансу між їхніми претензіями та інтересами усього суспільства. Оскільки вплив державних структур на рішення суб'єктів землекористування є правообмеженим, регламентація мотивованих дій землекористувачів може здійснюватися з допомогою механізмів стимулювання та економічного заохочення, відносно яких питання класифікації, сутності і дієвості потребують подальшого вивчення та науково-методологічного обґрунтування.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 711 с.
2. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров; изд. 2-е., перераб. и доп. – М.: БРЭ, 1997. – 1456 с.
3. Гудзинський О.Д., Судомир С.М. Інституційне забезпечення результативної системи управління розвитком аграрного сектора економіки / О.Д. Гудзинський, С.М. Судомир // Сталий розвиток економіки. – 2013. – № 4. – С. 9–14.

4. Другак В.М. Екологія землекористування в системі суспільних земельних інтересів України / В.М. Другак // Науковий вісник НЛТУ України. – 2013. – Вип. 23.17. – С. 72–79.
5. Захарова О.С. Суб'єктний склад цивільних процесуальних відносин / О.С. Захарова // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 3 (16). – С. 21–26.
6. Земельний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3. – Ст. 27.
7. Каракаш І.І. Проблеми вдосконалення концептуальних засад права власності на природні об'єкти та їх ресурси у конституційному вимірі / І.І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2013. – С. 283–292.
8. Маркс К. Капитал. Критика политической экономики. Том третий. Части первая и вторая. Книга III: Процесс капиталистического производства, взятый в целом / К. Маркс. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1950. – 932 с.
9. Павлов О.І. Ендогенні та екзогенні фактори розвитку сільських територій / О.І. Павлов // Вісник Дніпропетровського державного аграрного університету.
10. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 1. – Ст. 2.
11. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні: [монографія] / П.Т. Саблук. – К.: ІАЕ, 2006. – 396 с.
12. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1985. – 968 с.
13. Тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. І.М. Забіяка. – К.: Арій, 2007. – 512 с.
14. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л.Ф. Ильичев [и др.]. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 840 с.
15. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 40–44. – Ст. 356.